

УДК 179.9 (477)

ББК 87.3 (4 Укр)

Алла Макарова

**КОНЦЕПЦІЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ Г.С.СКОВОРОДИ В КОНТЕКСТІ ІДЕЙ
УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

У статті розкриваються особливості концепції справедливості, представленої у творчості Г.С.Сковороди, і виявляються магістральні ідеї в її структурі, які, трансформувались, знайшли відображення в українській філософській думці другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Зокрема, розглядаються зв'язки філософії Г.С.Сковороди з ідеями професійних філософів та суспільно-політичних діячів.

Ключові слова: *справедливість, українська професійно-академічна, українська публіцистична філософія.*

Творчість українського філософа-гуманіста, просвітителя Г.С.Сковороди достатньо вивчена. У своїх розвідках дослідники В.Горський, І.Захара, І.Куташ, Л.Ушкалов, Д.Чижевський та інші – приділили належну увагу як його філософській праці в цілому, так і окремим її ділянкам: ученням про Бога, людину, Біблію, природу світу, пізнання, морально-етичним питанням тощо. На жаль, сьогодні немає праці, яка б спеціально висвітлювала доробок Г.С.Сковороди в царині теорії соціальної справедливості й простежувала вплив його ідей суспільної значущості на становлення наступних поколінь українських філософів, зокрема мислителів II половини ХІХ – початку ХХ століття.

Метою статті є виявлення, по-перше, концепції справедливості в структурі філософського вчення Г.С.Сковороди і, по-друге, її впливу на покоління філософів другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

У творах Г.С.Сковороди навряд чи знайдемо категоричне визначення справедливості. Філософ не схильний до методологічного аналізу поняття, він не виділяє аспектів і функцій справедливості. Проте саме справедливість Г. Сковорода вважає однією з визначальних констант духовного життя особистості, необхідною складовою внутрішнього, морального світу людини. Про це свідчать висловлювання філософа. Так, у творі “Начальная дверь ко христіанскому добронравію” Сковорода пише: “Общий промысел... который... есть высочайшая премудрость... и касается до благосостояния всѣх тварей... различит нас от звѣрей милосердием и справедливостью...” [3, с.118]. “Просвѣщеніе или вѣра божія, милосердіе, великодушіе, справедливость, постоянность, цѣломудріе. Вот цѣна наша и честь!” – наголошує Г.С.Сковорода у Басні 17 “Два цѣнных камушки: алмаз и смарагд” [3, с.96].

Контекстуальна присутність ідей справедливості у творчості Г.С.Сковороди засвідчена переважною більшістю дослідників. У праці, присвяченій 250-річчю з дня народження мислителя, І.П.Стогній та І.П.Головаха зазначають: “У своїх суспільно-політичних поглядах Сковорода... виходив із положення про рівність людей за природою... Свою ненависть до світу несправедливості, брехні та свавілля Сковорода висловив у філософських трактатах, «Баснях Харьковских», притчах та піснях, які широко розповсюджені серед народу...” [2, с.43]. Розвиваючи цю думку, І.В.Іванько пише: “У Сковороди визріває переконання, що справедливе суспільство виникне на ґрунті освіти, пізнання людьми себе” [3, с.9].

Щоб підкреслити значення Г.С.Сковороди як виразника й поборника ідей справедливості, наведемо кілька міркувань методологічного характеру, що стосуються суті й структури справедливості як явища і як поняття. По-перше, справедливість є однією з форм суспільного ідеалу, який не набуває абстрактного, абсолютного значення, а здатен видозмінюватись зі зміною соціального, історичного, економічного,

політичного, а також релігійного устрою конкретного суспільства. Залежить він і від пануючої в суспільстві й часі морально-етичної традиції.

Таким чином, уявлення про справедливість мають конкретно-історичний характер. XVIII століття дає багатющі підстави для розвитку теорії справедливості не лише на ґрунті вітчизняної, а й світової філософії. Мислителі цього періоду, відштовхуючись у своїх роздумах від доробку попередників, висловлюють перспективні гуманістичні ідеї. Серед цих мислителів і Г.С.Сковорода. Будучи не просто “народним мандрівним” філософом, а й людиною надзвичайної освіченості, він стає інтерпретатором традицій соціальної критики, започаткованих у попередніх століттях, і виразником суспільних настроїв свого часу. У своїх філософських пошуках Г.С.Сковорода орієнтувався на ідеї мислителів античності (виділяючи з-поміж інших Сократа й Платона), християнських апологетів (творців Біблії, Філона Олександрійського, Августина Блаженного, Фоми Аквінського), людинотворців епохи Відродження (Миколи Кузанського, Джордано Бруно), новочасних реформаторів дуалізму (Рене Декарта, Бенедикта Спінози та інших) й особливо діячів епохи Просвітництва. Українськими предтечами Г.Сковорода стали киеворуські мислителі (митрополит Іларіон Київський і князь Володимир Мономах, які представляли духовний і світський табори давньоукраїнської філософії) та їхні наступники – К.Транквіліон-Ставровецький, П.Могила, І.Гізель, С.Полоцький, Д.Туптало, А.Радивилівський, Ф.Прокопович, Г.Кониський, І.Вишенський та інші. Отже, Г.С.Сковорода став виразником обґрунтованих уявлень про належний суспільний ідеал, систематизатором і творцем реалістичних, а подекуди утопічних ідей про справедливий уклад суспільства в минулому, теперішньому та майбутньому.

По-друге, основу поняття “справедливість” складають діалектичні дихотомії понять, серед яких “рівність” – “нерівність”, “свобода” – “несвобода”, “діяння” – “воздаяння”, “щастя” – “нещастя”, “благо” – “зло”, “право” – “обов’язок” та інші. Подані протилежності визначають коло проблем, які ставлять перед собою філософи, роздумуючи про справедливість. З огляду на це стає ще очевиднішою та визначна роль, яку відіграв у творенні української концепції справедливості Г.С.Сковорода. Адже розглядові саме цих проблем присвячено основні твори мислителя. Запропоновані Г.Сковородою концепції *нерівної рівності* (див. твір “Розговор, называемый алфавит или букварь мира”) і сродної праці (ґрунтовно висвітлена в трактаті “Розговор пяти путников о истинном щастии в жизни”) ставлять мислителя в один ряд із найвидатнішими соціальними філософами, які займалися проблемами справедливості.

У Сковорода справедливість проявляється у двох аспектах, відповідно до двох моделей взаємовідносин – горизонтальної (взаємодія людських “я”) і вертикальної (взаємодія людини з Богом). У той час, як інші мислителі розглядають Божественну та людську справедливість у синтезі або акцентують лише одну з них, Г.Сковорода, проголошуючи своєю філософією примат духу над тілом, саме Божественну справедливість уважає визначальною в людському житті. Саме з нею мислитель пов’язує все благо, яке може отримати “внутрішня людина” на землі. Від неї Сковорода відмежовує справедливість “мирську” – соціальну, яка покликана регулювати відносини всередині суспільства й виступає передусім керівним принципом правопорядку та стабільності у відносинах поміж людьми. Образом справедливості Божественної у філософа є розподіл духовних і матеріальних благ поміж людьми за принципом “нерівної рівності”. Джерелом цієї благодаті Г.Сковорода вважає Бога: “Видно, что усердно послѣдовать богу есть сладчайший источник мира, щастия и мудрости” [3, с.225]. Найважливішою же в соціальній практиці мислитель уважає “сродність” – принцип, за яким кожен повинен займатись тим, для чого народжений, для того, щоб якісно виконувати функції, покладені на нього: “Общество есть то же, что машина. В ней

замішательство бывает тогда, когда ея части отступают от того, к чему она своим хитрецом здланны”, – читаємо далі.

На жаль, соціальна проблематика в Г.С.Сковороди, хоча й гостро поставлена, не є чітко структурованою й формалізованою. Ідеї мислителя стали натхненням для наступників, зокрема, філософів другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Ці відлуння помітні в їхніх творах, листуванні, громадській діяльності, міжособистісному спілкуванні.

“Упродовж всього ХІХ ст. існувало дві основні філософські магістралі: «неофіційна», чи публіцистична, філософія, в якій йшов напружений пошук самобутності української думки, але яка грішила несистемністю, а нерідко і дилетантизмом; та «офіційна», чи професійно-академічна, в якій ставали предметом філософської рефлексії найактуальніші проблеми духовного життя суспільства та здобутки природничих наук”, – зазначають Ю.О.Федів та Н.Г.Мозгова [6, с.255]. Очевидно, йдеться про філософію так званого революційного демократизму, практичну за своєю суттю, яка увібрала в себе соціалістичні та націоналістичні ідеї й духовну університетську філософію, не прив’язану до конкретної історичної ситуації, теоретичну. Філософами-практиками другої половини ХІХ століття – початку ХХ були, до яких би політичних таборів не відносили їх дослідники, М.Коцюбинський, Леся Українка, М.Драгоманов, С.Подолінський, І.Франко, М.Грушевський та ряд інших. Їхня філософія слугувала реальним засобом для покращення соціальної ситуації, що склалася того часу. Через слово вони доносили до народу думки про належний образ справедливості в правовій, національній, освітній, політичній сферах тощо. Паралельно із практичною філософією у вищих навчальних закладах того часу – Київській Духовній Академії, Університеті св. Володимира у Києві, Харківському, Одеському університетах розвивалася філософія наукова, у контексті якої вивчалися й розроблялися проблеми метафізичного, методологічного та релігійного характеру. Представниками такої теоретичної філософії в другій половині ХІХ – початку ХХ століття були С.Гогоцький, О.Новицький, П.Юркевич, а також О.Козлов, О.Гіляров, Г.Челпанов, В.Лесевич, П.Ліницький та інші.

Аналізуючи вплив ідей Г.С.Сковороди на становлення філософії періоду, слід зазначити, що обидві “філософські магістралі” формувалися в руслі української філософської традиції. “Українськість” Г.Сковороди незаперечна, більше того – саме його називає С.М.Возняк “засновником української класичної філософії” [5, с.31]. У творчості мислителя акумульовано більшість екзистенційних та суспільних ідей, притаманних українській філософській традиції, детальніше розроблених послідовниками. Ідею “внутрішньої людини” підхопив Пантелеймон Куліш, серце за осереддя людського духу вважав Памфіл Юркевич, примаат чуттєвого над розумовим підкреслював Сильвестр Гогоцький, філософію як мудрість, духовну скарбницю підносили Орест Новицький та Петро Ліницький. Ідеями соціальної значущості, що є спільними пунктами в поглядах Г.Сковороди та філософів-практиків, є ідея праці як рушія прогресу, ідея цінності людської особистості, ідея розумної рівності, що стає можливою через усвідомлення людиною своєї сутності та призначення (Леся Українка, Михайло Павлик, Борис Грінченко, Іван Франко та інші).

Про те, що Г.Сковорода був незаперечним філософським авторитетом для вищезазначених філософів, свідчать їхні літературні праці. Серед них – “Література російська, великоруська, українська і галицька” М.Драгоманова, “Про деякі символи в слов’янській народній поезії” О.Потебні, велика літературна праця М.Грушевського. Згадки про Г.С.Сковороду знаходимо в статтях Лесі Українки, Михайла Коцюбинського та інших письменників. Відзначаючи цінність та актуальність думок, висловлених Г.С.Сковородою, Іван Франко в одній зі статей зауважує, що “у складній, застарілій формі творів Сковороди відбилися нові ідеї європейської філософії і етики, ті

самі ідеї рівності людей, простоти і натуральних взаємин, котрі у Франції проповідував Руссо” [3, с.21].

Простежуючи творчі зв'язки філософії Г.С.Сковороди та філософії, що викладалася в академічних закладах України другої половини ХІХ століття, зокрема в Києві, побачимо, що в обох випадках за основу взято філософську систему Платона в її найголовніших пунктах. Г. Сковорода, підкреслюючи ідею духовної, внутрішньої людини, називає людське тіло “тінню душі”. Він також висуває на перший план ідею керуючого принципу (аналог платонівського Блага та неоплатонівського Закону), причому часто вживає на означення його, поряд із християнським Бог (бог), язичницькі імена – зокрема, Мінерва. В античному дусі вирішує Сковорода проблему людського життя, підносячи філософську мудрість і визначаючи за критерії щастя спокій, розважливність та споглядальність. Стиль творів Г.Сковороди близький до стилю платонівських діалогів, у яких автор описує маевтичні бесіди Сократа. Подібні мотиви зустрічаємо й у релігійно-академічній філософській думці другої половини ХІХ століття. Значними впливами платонівського та сквородинівського ідеалізму охоплені праці С.Гогоцького (“Філософський лексикон”), П.Ліницького (“Основні питання філософії. Досвід систематичного викладу філософії”), Г.Челпанова (“Першоначала буття”) та інших. Названі мислителі активно виступають на захист уявлень про первинність духу, про людську душу як тонку субстанцію, що є часткою й відображенням загального духу (у Сковороди – співвідношення “макрокосм” – “мікрокосм”, що нагадує давньоіндійське відношення Брахман–Атман). У філософських працях П.Юркевича – “Ідея”, “Серце і його значення в духовному житті за вченням слова Божого” паралелізм із Сковородою простежується найчіткіше. Як і Г.С.Сковорода, Памфіл Юркевич називає серце центром душевного й духовного життя людини й зазначає, що в ньому поєднуються всі духовні стани. “Серце є вихідним пунктом усього доброго й злого в словах, думках і вчинках людини, є добрий і злий скарб людини... Серце є скрижаль, на якій викарбуваний природний моральний закон”, – продовжує мислитель другої половини ХІХ століття думку, висловлену у ХVІІІ столітті Г.С.Сковородою [6, с.326].

Основними ідеями, через які виражає Г.С.Сковорода розуміння справедливості в духовному плані і які були підхоплені переважно діячами теоретико-академічної магистрالی філософії другої половини ХІХ – початку ХХ століття, були:

- ідея присутності онтологічного духовного першопочатку, що керує порядком у макросвіті та мікросвіті (природа, соціум, людська душа);
- ідея “внутрішньої” людини, яка живе потребами душі, а не тіла; звідси ідея духовного, а не тлінного щастя (щастя, яке людина отримує в процесі самоусвідомлення та прилучення до божественної милості, а не від отримання певних матеріальних благ – тілесних, майнових тощо);
- ідея відповідальності особистості за власні вчинки, зв'язок між вчинком та наслідком;
- ідея внутрішньої свободи людини від зовнішніх обмежень; обмеження людської свободи моральними, етичними, релігійними факторами;
- піднесення ролі писаного слова, любов до книг, найголовніша з яких – Біблія.

Дослідники творчості Г.С.Сковороди, що представляли в 60–80-х роках ХХ століття радянську науку, зокрема І.А.Табачников, відзначають, що мислитель “створив ідейні передумови подальшого розвитку української суспільної думки, її руху вперед...” [4, с.58]. Безперечно, оскільки Сковорода орієнтувався у своїй творчості на філософію Платона, то, пригадавши історію утопічних учень, можна простежити певний ідеологічний ланцюг соціалістичної ідеї, що простягнувся від цього давньогрецького творця ідеальної держави, через християнських отців, Томаса Мора, Томазо Кампанеллу до Жан-Жака Руссо та Георга Гегеля до Григорія Сковороди й далі – через

Поля Лафарга й Карла Маркса до Івана Франка, Лесі Українки, Сергія Подолинського та інших українських прихильників соціалістичних ідей періоду.

Проте, окрім деякої утопічності, погляди на соціальну справедливість Г.С.Сковороди та філософів-практиків разюче розбігалися. Так, у філософії Сковороди жодного разу не піднімається національне питання, яке у філософії Івана Франка, Сергія Подолинського, Михайла Грушевського та інших було поставлене дуже гостро. Г.Сковороду цілком задовольняє існуючий суспільний устрій. У Байці 8 “Голова і тулуб” він пише, що “народ должен обладателям своим служить и кормить” [3, с.91]. Більше того, у листі до М.Ковалинського він нарікає, що “людська чернь: честолюбна, дратівлива, самолюбна і що найгірше, брехлива і заздрісна” [3, с.406]. Отже, Г.Сковорода не схильний ідеалізувати народні маси, які в нього так і не перетворюються ні на “народ”, ні на “націю”. Він не пропагує ідею соціальної боротьби, свої погляди на належну соціальну справедливість подає у формі теорії сродної праці, тобто фактично повторює давню ідею Платона, висловлену в “Державі” та “Законах”. “В ідеальному суспільстві, про яке мріє Платон... «найкращі» – правителі держави, філософи. Вони різко протиставлені «низькому» класові, а уся ієрархія трьох «вищих» класів – «філософів» (правителів), «стражів» (воїнів) та ремісників – передбачає в якості обов’язкової основи клас рабів, виробників матеріальних продуктів та виконавців усіх робіт...” – коментує В.Ф.Асмус подібну державну систему, де всі займаються “своєю справою” [1, с.18]. Для філософів-практиків така схема “соціальної справедливості” була неприйнятною, саме проти таких відносин вони виступали. На нашу думку, Г.Сковорода, будучи передусім співцем людського духу й вважаючи “світ” великою пасткою, навмисне абстрагувався від соціальних питань. Адже навіть свою концепцію “нерівної рівності” Сковорода викладає в релігійно-моральному, а не суспільному ключі. І вже зовсім відмінну від сквородинівської думку проводить Іван Франко, підкреслюючи, що “нерівність між людьми – се неминучий витвір боротьби; вона є нещастям для людей, але є основою дальшого розвою і дальшого поступу... Рівність же довела би їх до цілковитої байдужості, закостенілості” [3, с.11]. Узявши від сквородинівської філософії “насіння” ідей, філософи-практики зовсім несподівано втілили їх, трансформували відповідно до потреб часу й світогляду, перетворивши дух у матерію, спокій на боротьбу, споглядання на активний пошук філософських і життєвих відповідей. Отже, основні ідеї Г.Сковороди, які знайшли своє відображення у творчості філософів-практиків другої половини ХІХ – початку ХХ століття, це:

- крайній демократизм у поглядах та смисложиттєвих орієнтаціях;
- визнання освіти широких верств населення необхідною умовою встановлення справедливого ладу в суспільстві;
- висунення на перший план прав і свобод окремої особистості, визнання її центральним об’єктом людської історії;
- відстоювання погляду на людину як творця власної долі, здатного змінити хід історії та звичний суспільний устрій;
- висвітлення пріоритетної ролі праці в становленні гармонійної людської особистості та суспільства в цілому.

1. Асмус В. Ф. Платон / В. Асмус. – М. : Мысль, 1975. – 225 с.
2. Головаха І. П. Філософ-гуманіст Г. С. Сковорода / І. П. Головаха, І. П. Стогній. – К. : Політвидав України, 1972. – 75 с.
3. Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи / Григорій Сковорода. – К. : Наукова думка, 1983. – 542 с.
4. Табачников І. А. Григорій Сковорода / І. А. Табачников. – М. : Мысль, 1972. – 207 с.
5. Філософська думка України: імена та ідеї : навч.-метод. посіб. / за ред. Возняк С. М., Голянич М. Ю., Москаленко Ю. М. – 2-ге вид., доповн. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – 136 с.

6. Фсдів Ю. О. Історія української філософії : навч. посіб. / Фсдів Ю. О., Мозгова Н. Г. – К. : Україна, 2001. – 510 с.

The features of conception of justice presented in work of G.S.Skovoroda highlines in the article. Appear the main ideas in it's structure, that transformed, found a reflection in the Ukrainian philosophical mind of the second half of XIX – beginning of XX centuries. In particular, the copulas of philosophy of G.S.Skovoroda with the ideas of professional philosophers and social and political figures are examined.

Key words: justice, Ukrainian professionally-academic philosophy, Ukrainian publicism philosophy.

УДК 165.6/8

ББК 87.223

Ганна Гушпит

МОРАЛЬНІСНО-СВІТОГЛЯДНА ПРОБЛЕМАТИКА В ПОШУКАХ МИСЛИТЕЛІВ КИЇВСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ

Стаття присвячена проблемам моральнісної організації ставлення людини до світу, взаємопроникнення світогляду й моралі, світогляду й світовідношення в антропологічних ученнях українських філософів II половини XX століття.

Ключові слова: світогляд, мораль, досвід, віра, надія, любов, діяльність, ідеал.

Серед одвічних світоглядних проблем, які турбували й турбують людський дух, нашу свідомість, є проблема співвідношення світогляду й світовідношення, моралі та моральності, тріади “культура”, “діяльність”, “людина”. У філософських світоглядно-антропологічних розвідках представників української філософії II половини XX століття (В.Шинкарук, В.Малахов, О.Яценко, С.Кримський, В.Іванов та ін.) осмислюється світоглядний аспект взаємозв'язку моралі й моральності. Неординарні ґрунтовні дослідження світоглядного змісту діалектики й категоріальної структури світогляду дали можливість В.Шинкаруку сфокусувати всю багатовимірність предмета філософії на проблемі людини, її сутнісних сил і здібностей, духовного світу особистості, поклали початок дослідженню філософії як форми духовно-практичної самореалізації людини у світі її життєдіяльності.

Так, мораль, на думку В.Малахова, виражає нормативно-універсалізуючий потенціал духовності з метою регуляції міжлюдських стосунків з акцентом на ідеях об'єднаності, оцінково-нормативному вимірі духовності, легалізації всеосяжної законодавчої спрямованості. Моральність, у свою чергу, демонструє практичний акт особистісного духовного вибору особистості, її конкретну життєву позицію, беручи участь у “подієвості буття” (М.Бахтін), де як істотна спонукка до дії виступають не ідеально-нормативні імперативи моральної свідомості, а, як уважає В.Малахов, “смилова перспектива цілісного життєвого самовизначення індивідуальних суб'єктів – світ смислоутворювальних людських цінностей. Укоріненість у цьому духовному змісті, сприйнявши від нього міру власної універсальності, розвинуте моральнісне ставлення до дійсності, гармонійно об'єднує «світовість», направленість на світ у цілому й свій конкретно-людський потенціал” [5, с.286]. Світоглядне осмислення проблем культури посилює домінанту саме моральнісного світовідношення, зумовлюючи розширення компетенції самої моралі в контексті “виявлення її фундаментальних світоглядних і світовідносних основ”, “етизації власне людського ставлення до реальності, зосередження якого є предметно-практичне перетворення світу” [4, с.14].

Одним із перших В.Шинкарук висунув і розвинув тезу про регулятивні функції духовних почуттів, духовного взагалі в людському світовідчутті. У цьому контексті він досліджував особливості світоглядних форм сприйняття майбутнього, таких як мрія, віра, надія. Аналізуючи специфіку світоглядного узагальнення й ідеалізації дійсності,